

Радојно Николић

Уметничка литература на надгробницима

„Благо томе ко довјека живи,
имао се рашта и родити.“

Клесари надгробних споменика у западној Србији садржај епитафа су сами скрајали или су га уз помоћ покојникове родбине „дотеривали“. Зато се клесари могу сматрати неком врстом народних приповедача и певача који су, прозом и стихом, опричали животе и судбине минулих сељака. Сваки клесар је морао бити стваралац и за сваког умрлика морао да изнађе неки нов израз, нову појединост, нову „разлику“ по којој се он одвајао од других покојника. Неки клесари су били даровитији, оригиналнији, својеврснији, па се њихови епитафи одмах на споменицима препознају, док их је већина била неинвентивна па је епигонски опонашала своје узоре. Тако су опонашани Радосав Чикириз, Млађен Раковић, Љубисав Кукић, Јосип Симић, Вељко Јанковић и други. Клесари су се угледали једни на друге, позајмљивали сваку успелу фразу, израз или идеју — па су епитафи постали шаблонски. Тако су сви епитафи деци скоро исти, девојкама и младићима — исти, мужевима и женама — исти, ратницима — исти, старцима — исти! Међутим, ти шаблони нису остали заувек окамењени. Нове генерације клесара уносили су у њих увек понешто ново и тако разарале њихово конвенционално, старомодно ткиво. Тако су се смењивале клесарске школе од којих је свака стварала свој нови начин епитафног изражавања. Зато, кад се упореде епитафи из разних раздобља, запажа се између њих огромна разлика. Кудикамо се разликују епитафи из 1850. године од оних из 1880, а ови од оних из 1900. итд.

Али, клесари нису само један другог опонашали. Они су били под утицајем разних других, ванклесарских, текстова. На њих су, углавном, деловала три извора: народно усмено стваралаштво, црквени текстови и уметничка литература. Утицај народног стваралаштва се више огледао у језику и форми епитафа, а мање у самој садржини. Наиме, у надгробним словима

јављају се устаљене фразе из народних прозних умотворина и ритам из епских и лирских песама, а директног преписа, или парафразе, готово и да нема! Црквени текстови деловали су преко попова и калуђера нарочито на најстарије клесаре, оне из прве половине 19. века, па и нешто касније, јер они других „писмених“ узора нису ни имали. Дејство уметничке литературе осетиће се на надгробним текстовима тек од осамдесетих година, а нешто појачаније од прве деценије овог века.

По
В
Љ

На надгробницима западне Србије нађено је петнаестак дословних или парафразирааних књижевних текстова. Погледајмо уметничке изворе, путеве, време и разлоге њиховог уселења на сеоска гробља.

Из Његошевог „Горског вијенца“ на споменицима се среће само афоризам о вечитом животу оних који су учинили неко светло, чојствено дело. На неколико споменика је убележено:

Благо томе ко довјека живи,
имао се рашта и родити.“

Овај афоризам уписивао се само изузетнијим људима, онима који су се у свом крају истакли изузетним људским вредностима. Њега је заслужио Милош Раковић, народни лекар из Милићева Села, који је био „чувен у целој Србији јер је многе невољнике на ноге подигао а многима руке способним за рад учинио“. Уз то, Милош је надвисио своје сељане и по скромности, поштењу и доброти срца („А по доброти свога срца свакоме је па и непријатељима само добро чинио“). Зато се толико добром човеку, који је и према непријатељу добровоао, заврши епитаф: „За покојног Милоша може се с правом казати: Благо томе ко довјека живи, имао се рашта и родити.“ (1895).

Исти афоризам уписан је и на споменику Василија Борисављевића из Нове Вароши, који је „у време владавине Агарјана“ био „велики борац хришћанске и српске националне мисли“ (1921).

Ови Његошеви стихови стигли су до клесара, и народа, преко попова који су надгробне говоре врло често завршавали овом мудро и утешном сентенцом.

По смислу сличан Његошевом је и Змајев двостих:

„Благо гробу и тами што се сјаји,
где кандила припаљују нараштаји.“

Ови стихови се стављају на споменике људи који су се жртвовали за општу, народну ствар. Зато се њиме и завршава епитаф поменутом Нововарошанину, Василију Борисављевићу.

Ови Змајеви стихови су „позајмљени“ од учитеља, али и из основачких читанки у којима су се покаткад појављивали.

Речју „Благо“ почињу и неки други надгробни записи. Њом се благосиљају они који су се жртвовали за народно добро. На споменицима неких жртава горачишке буне клесар Млађен Раковић је позајмљивао „благослове“ из ПОМЕНИКА Милана Ђ. Милићевића. Као што је Милићевић одавао пошту заслужним јунацима и народним старешинама из првог и другог устанка, тако је чинио и Раковић својим изгинулим земљацима пред горачишком судницом 1893. године. На споменику Максиму Цогољевићу из Губереваца Раковић је уписао:

Благо ономе који оваком смрћу умре.

Лака земљо која га покриваш,
својом те је откупијо крвљу!“

Исти текст је и на споменику кмета Милића Ружичића. На неким споменицима је испод првог „стиха“ интерполиран нов почетак: „Нема живота без слободе.“

Раковић није дословно преписивао Милићевићеве „благослове“. Чинио је мање измене и уметке. У ствари, он ПОМЕНИК никад није ни видео, већ је текстове из њега сазнавао од радикалског попа Арсенија Ђендића, који је стварни творац већине епитафа горачићким жртвама.

На споменицима се срећу и стихови Љубомира Ненадовића који говоре о брзој пролазности живота. На неколико споменика уписано је:

„Ко таласи брзе реке,
ко облаци, као сенке,
као зора, као вече —
тако овај живот тече.“

Први пут ово песничково поређење тока живота са таласима, облацима, сенкама, зором и сутоном уписано је на споменику протојереја ивањичког Арсенија Прокотијевића (1899). У прве три деценије овог века овај Ненадовићев „запис“ наћи ће се на још десетак споменика. На једном од њих, у Бершићима, клесар ће испод стихова „пописати“ и песничково име.

Од Ненадовићевих стихова на споменицима се још једино среће почетни двостих из гробног натписа „Младићу“:

„Станте ко још свет ужива,
опоменте с ви и мене.“

Овај двостих урезиван је само на споменике дечака и младића, и то врло ретко. Нађен је на свега неколико

споменика у ближој околини Чачка и на њих је највероватније доспео сугестијом неког учитеља. Први пут овај се запис појавио 1871. године на пријеворском гробљу. На књизи урезаној на споменику осамнаестогодишњег Танасија Радовановића, који је био „цензер школе миоковачке“, уписано је: „Станте ко још свет ужива, опоменте се ви и мене, Танасија!“ Није ли, можда, сам Танасијев учитељ свом најбољем ученику посмртно слово, на књизи, срочио. Исти запис, опет на књизи, урезан је двадесетак година касније и на споменик дечака Радомира Мајсторовића, у Чачку.

У једном се надгробном запису покушава да се у гробу нађе избавитељ од свих мука овоземаљског живота. Тај запис је оригинално дело поменутог ивањичког протојереја Арсенија Прокопијевића, а заснован је на хришћанској догми да смо сви пред богом једнаки. Поп Арсеније се иначе бавио поезијом — издао је и једну збирку песама. Осамдесетих година прошлог века он је својом руком урезао на очевој надгробној плочи код ивањичке цркве:

„Ево гроба, неизбјежна двора,
 ће с одмара тјело од умора;
 ће је правда подједнака свима,
 ће се равња просјак с царевима;
 ће се не зна за чемерне дане,
 ће су сваком сузе убрисане;
 ће нестаје од бола лелека,
 ће све бољке нашле себи лека;
 ће су двери што воде свакога
 кроз њих познат творца великога.“

Овај изум ивањичког попа, који је, у ствари, слободна поетска парафраза неких делова православног опела, одмах су прихватили каменоресци и почесто га, као утеху због напуштања правог и јединог живота, уписивали на споменике све до данашњег дана. (На једном споменику је испод епитафа уписано и ораторово име). Врло често клесари су из овог утешног епитафа користили само поједине делове, тако да се он врло ретко среће у првобитној целини. Трансформације, упрошћавања и скраћивања учинила су да се запис попа Арсенија ретко где јави у оригиналном виду.

О муњевитој пролазности живота, о његовом пребрзом хујању и изневеравању земника говоре и епитафи позајмљени из почетка „поеме“ Димитрија Марковића „Са гроба Љубе Дидића и Божиновића“. Марковић је ову песму написао после тимочке буне и у њој је описао смртни крај водећих радикала тимочке буне, Дидића и Божиновића, на Краљевици. Клесари су из ове песме користили само првих осам стихова. Некад су на надгробнике уписивали само прва четири стиха, некад прва два и последња четири, а врло ретко

свих осам. Ови стихови су се уселили на сеоска гробља почетком овог века и налазе се махом на споменицима радикалски оријентисаних људи. До клесара су дошли преко радикалских учитеља и попова, а и преко саме песме која је, као књига, поклањана на дар сеоским основцима. Пошто је у почетном стиху живот упоређен са варницом која „у час се угаси“, цео почетак песме олако је нашао место над знацима угашених живота.

Ево два примера позајмица од Марковића:

- 1) „Живот људски варница је нека,
ко што сунце сија издалека.
У час сине, у час се угаси,
ал прохуји ко морски таласи.“
- 2) „Живот људски варница је нека,
ко што сија сунце издалека.
Но кад сија, оно чуда ствара —
једног диже а другог обара;
једном љупко, сјајно затрепери,
али живот мене изневери.“

По
се
ља

После првог светског рата клесари ће обилно користити добро познату родољубиву песму „Епитаф“ од Владимира Станимировића. На споменицима многих војника чија тела остадоше у туђини — на ратиштима солунског фронта, Крфу, Виду или аустроугарским лагерима — епитафи почињу стихом „На хумкама у туђини“. Станимировићева песма, која је постала најпоетскији, најдирљивији и најснажнији ратнички епитаф, гласи:

„На хумкама у туђини
неће српско цвеће нићи;
поручите нашој деци
нећемо им никад стићи.

Поздравите отаџбину,
пољубите српску груду!
Спомен борбе за слободу
нека наше хумке буду.“

Овај епитаф је ређе навођен у целини, а много чешће се користила само његова прва строфа, чија су се два последња стиха често прилагођавала ратничковој судбини. Тако се порука да се неће никад стићи, уместо деци, шаље мајци, сестри, оцу, брату итд, већ према томе кога је ратник на дому оставио. Ови Станимировићеве стихови певали су се у народу по доласку солунаца и по ко зна који пут подмлађивали и мамили сузе мајкама и сестрама. На споменике су уписивани да сузе утихну, да туга угасни.

Од осталих уметничких родољубивих песама само се на једном ратничком споменику уписао стихови Драгољуба Филиповића. Почетни стих је из песме „Нејаки Ненаде“, док су остала два преузета из песме неког другог песника. На споменику Адама Павловића из Табановића, који је у 21. години погинуо на Гучеву 1914. године, уписано је:

„Млад ко зора ђурђевских честара,
дадох врело крви из недара,
за свој народ и својега цара.“

По
вс
та

На споменицима се јављају и анакреонтски стихови — речи веселја у којима се слави живот а обезбеђује смрт. Ти стихови су, у ствари, слободнија парадфраза Змајеве песме „На гробу Хафисовом“. Клесари су, како би то рекао Бранко В. Радичевић, „сојчили“ Змајеве стихове на свој глас. Цела Змајева песма гласи:

„Накуцо се чаша, напево песама,
напио се раја са медних усана,
где је нашо сласти, ту јој није прашто,
сад голи л' му душа — барем знаде зашто.“

Погледајмо, и упоредимо, два „хедонистичка“ епитафа са оригиналом њиховог узора. На споменику земљоделца Ранисава Јоровића из Криваче уписано је:

„Хеј животе што си досад био,
и сад си ми још сладак и мио!
Напио се ракије и вина,
наужио лијепих песама.
Све што беше слатко — све сам уживао,
па кад морам мрети није ми ни жао.“

Добросав Протић из Гуче, кафеџија и фијакерист, сам је себи подигао споменик, на чачанском гробљу, са записом:

„Еј животе што негда бијаше!
Ала сам се ја напијо вина,
написао се сласти медени усана.
Све што беше слатко — све сам наужио,
па кад морам мрети да ми није криво.“

Занимљиво је да су и Ранисав и Добросав умрли доста стари. Ранисав у седамдесет петој, а Добросав у осамдесет шестој. Дуг животно и уживалачки начин његовог провођења понудио је обојици све животне сласти.

На десетак споменика убележен је и двостих Бранка Радичевића из „Бачког растанка“, који говори о умрлом часу који је прекинуо многе жеље и почетке („Млого тео, млого започео, час умрли њега је помео!“).

Ова два стиха се увек јављају на споменицима младих особа, а ретко су кад верно преписани. На споменику Милије Оростијевића из Рајца уписано је: „Млого хтео, млого започео, смртни час њега је омео.“ Понекад се јављају и већа одступања, тако да епитаф само по смислу подсећа на оригинал. На пешчару седмогодишње Јеленке Смиљанић из Годовика (1876) чита се: „Доста хтела, мало извршила, смрт немила младос одузела.“

Реминисценције на Бранкове стихове јављају се и у надгробним поздравима, опроштајима. Понекад су ти опроштаји, по форми и ритму, толико слични Бранковим да се човеку учини да су директни преписи. Зар следећи надгробни поздрави не упућују на поздраве из елегике „Кад млидијах умрети“? Младић Војко из Прањана опрашта се од света: „Збогом свете, мој премили рају, ја одлазим загробноме крају!“, а старац Ранисав Јоровић из Криваче: „Збогом свете, мој лије-пи цвете, збогом завичају, ја се спремам другом крају!“

Поздрав једне златиборске чобанице, међутим, много подсећа на Бранкове поздраве из „Бачког растанка“. Девојка се овако опрашта од оваца, другарица, поља и цвећа:

„Збогом стада бијели оваца,
збогом кола моиг другарица,
збогом поља, збогом дивно цвеће,
мене више нико видјет неће!“

На надгробницима западне Србије уметничких текстова и њихових прерађених, понародњених, облика је, уопште узев, врло мало. Уметничка позајмица никад није на гробљима, ни по броју појединих узорака ни по учесталости сваког од њих, постала општа, масовна, појава. Клесари су некако нерадо позајмљивали речи и мисли од књижевника јер су осећали да су оне, својом „господском“ бојом, недовољно адекватне да изразе праву жељу, укус и начин мишљења сеоског човека. Од уметника су зато само покатакд преузимали једино оне стихове за које им се причинјавало да су из народа произашли и да су за епитафно исказивање по свему прикладни.

По
ве
ља